

Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ 1922 ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

[The importance of 1922 for Greek and Regional History]

Evanthis Hatzivassiliou
University of Athens

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το άρθρο αποτιμά τη σημασία του τέλους του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και του ελληνοτουρκικού του 1919-22 για την ευρύτερη περιοχή της Εγγύς Ανατολής και για την Ελλάδα. Επισημαίνεται ότι το 1922 σηματοδοτεί το οριστικό τέλος της αυτοκρατορικής διακυβέρνησης και την άνοδο του έθνους-κράτους στα Βαλκάνια και την Τουρκία, καθώς και το τέλος του Ανατολικού ζητήματος για την ευρύτερη περιοχή. Για την Ελλάδα, η Μικρασιατική Καταστροφή επέφερε μεγάλη κοινωνική φρίκη καθώς σε μια χώρα κατεστραμμένη και χρεοκοπημένη συγκεντρώθηκε ένας τεράστιος αριθμός προσφύγων. Παράλληλα όμως, η Ελλάδα αποδέχθηκε το τέλος των αλυτρωτικών της φιλοδοξιών (της Μεγάλης Ιδέας), αποδέχθηκε οριστικά τα σύνορα και ξεκίνησε μια νέα εποχή στην οποία η χώρα θα στόχευε σε οικονομική ανάπτυξη και στην πλήρη ένταξη στην Ευρώπη και στη Δύση.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Μικρασιατική Καταστροφή, πρόσφυγες, ανταλλαγή πληθυσμών, Εγγύς Ανατολή

ABSTRACT

This article evaluates the impact of the end of the First World War and of the 1919-22 Greek-Turkish war on the wider region of the Near East and Greece itself. It is noted that 1922 marks the definite end of imperial governance and the rise of the nation-state in the Balkans and Turkey. It also marked the end of the Eastern question for the entire region. For Greece, the Asia Minor Disaster brought enormous social horrors, as a ruined and bankrupt country needed to settle huge numbers of refugees. However, Greece accepted the end of its irredentist ambitions (the Megali Idea), it regarded the new borders as permanent, and a new era started, in which Greece aimed to achieve economic development and its entry into Europe and the West.

KEYWORDS: Asia Minor Disaster, refugees, exchange of populations, Near East

El helenismo en Asia Menor. Desde Bizancio hasta 1923, coordinado por Maila García Amorós [Estudios Neogriegos. Revista de la Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos 22 (2023)], pp. 61-72.

ISSN 1137-7003

Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος και η προέκτασή του, ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1919-1922, καθόρισαν σε τεράστιο βαθμό την ιστορική πορεία της ευρύτερης περιοχής που τότε αποκαλείτο Εγγύς Ανατολή (Near East). Στην πραγματικότητα, το αποτέλεσμα του πολέμου το 1922 σήμαινε την οριστική μετάβαση της περιοχής σε μια ριζικά νέα εποχή, αλλά με όρους εξαιρετικά βίαιους. Για την Ελλάδα ειδικότερα, όρισε τη νέα, σύγχρονη μορφή του έθνους, με τη μεγάλη πλειοψηφία των μελών του συγκεντρωμένων πλέον μέσα στα όρια του ελληνικού κράτους, για πρώτη φορά στη νεότερη ιστορία. Παράλληλα όμως, και παρά το τεράστιο τραύμα της προσφυγιάς, το 1922 ξεκίνησε για την Ελλάδα και μια νέα εποχή, στην οποία ο μείζων στόχος δεν θα ήταν πλέον η εδαφική επέκταση όπως στην εποχή της Μεγάλης Ιδέας (αντίθετα, η χώρα αποδέχθηκε τα υφιστάμενα σύνορα ως μόνιμα), αλλά η οικονομική ανάπτυξη και η πλήρης ενσωμάτωση στην Ευρώπη.

I

Ας ξεκινήσουμε από το τι σήμαινε η τουρκική νίκη στον πόλεμο για την ευρύτερη περιοχή. Η ευρύτερη περιοχή της «Εγγύς Ανατολής», δηλαδή αυτό που σήμερα είναι η Νοτιοανατολική Ευρώπη (Βαλκάνια) και η Μέση Ανατολή, από την εποχή του Μ. Αλεξάνδρου (για πολλά μέρη του, ακόμη και από πιο πριν) είχε σταθερά κυβερνηθεί στο πρότυπο της αυτοκρατορίας, δηλαδή κρατών εξ ορισμού πολυεθνικών. Η περσική, μακεδονική/ελληνιστική, ρωμαϊκή, βυζαντινή και οθωμανική διακυβέρνηση μοιράζονταν τούτο το θεμελιώδες χαρακτηριστικό, ενώ αντίστοιχα γνωρίσματα είχαν επίσης ο βενετικός κόσμος του ύστερου Μεσαίωνα και της πρώιμης νεότερης εποχής, καθώς και τα πιο βραχύβια σταυροφορικά κράτη. Αυτό το μοντέλο διακυβέρνησης, που είχε διατηρηθεί επί χιλιάδες χρόνια, αναιρέθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα, με κορύφωση τις εξελίξεις της περιόδου 1912-22, οπότε επεκτάθηκε και στα Βαλκάνια το πρότυπο του έθνους-κράτους. Επρόκειτο για μια τεράστιας κλίμακας αλλαγή, που είχε μεν ξεκινήσει παλαιότερα αλλά κορυφώθηκε μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν οριστικά διαλύθηκε η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Αυτοκρατορική διακυβέρνηση, στην αποικιακή της μορφή, διατηρήθηκε σε μεγάλα τμήματα του αραβικού κόσμου, δηλαδή στο νοτιότερο τμήμα της Εγγύς Ανατολής (που από τώρα θα γίνει πιο γνωστό ως «Μέση Ανατολή»), αλλά και εκεί η διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σηματοδοτούσε μια νέα εποχή, καθώς ήδη δημιουργούνταν οι πρώτες μορφές των μετέπειτα ανεξάρτητων κρατών.

Από το 1914 και την έναρξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, γινόταν αντιληπτό ότι η πιθανή ήττα της Γερμανίας και των συμμάχων

της – ένας από αυτούς ήταν η Οθωμανική Αυτοκρατορία – πιθανότατα θα επέφερε την διάλυση της τελευταίας και θα μετέτρεπε την Εγγύς Ανατολή σε έναν κόσμο κρατών-εθνών. Ποια μορφή, όμως, θα είχε αυτός ο νέος κόσμος, ειδικά στα Βαλκάνια; Υπήρχαν, κατά βάση, δύο εκδοχές.

Η μια μορφή ήταν αυτή που πρότεινε η Ελλάδα, υπό τον πρωθυπουργό της Ελευθέριο Βενιζέλο, στη Συνδιάσκεψη της Ειρήνης από το 1918 και στη Συνθήκη των Σεβρών: στη μορφή αυτή, η διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα επέφερε την επέκταση παλαιών κρατών (όπως της Ελλάδας στην δυτική Μικρά Ασία) και τη δημιουργία νέων κρατών όπως η Αρμενία ή τις νέες πολιτικές οντότητες του αραβικού κόσμου, αλλά οι πληθυσμοί, στην πλειοψηφία τους τουλάχιστον, θα έμεναν στις πατρίδες τους. Σε αυτή την εκδοχή ήταν αποδεκτές οι *εθελούσιες μετακινήσεις* μελών εθνικών μειονοτήτων (δηλαδή ανθρώπων που θα ήθελαν να μετακινηθούν), αλλά δεν θα γίνονταν *υποχρεωτικές μετακινήσεις* πληθυσμών, δηλαδή ανθρώπων που θα αναγκάζονταν χωρίς τη θέλησή τους να φύγουν από τις πατρίδες τους. Για να δώσω ένα παράδειγμα, η Ελλάδα, με τη Συνθήκη των Σεβρών, θα έπαιρνε την Ανατολική Θράκη έως τις πύλες της Κωνσταντινούπολης και (δυστυχώς, μετά από πέντε χρόνια) την περιοχή της Σμύρνης. Θα γινόταν δηλαδή ένα ισχυρό κράτος, στην πράξη μια περιφερειακή δύναμη, που θα είχε τη δυνατότητα να προστατέψει και τους ελληνικούς πληθυσμούς οι οποίοι ζούσαν σε περιοχές που δεν θα αποκτούσε: τους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, του Πόντου στις νότιες ακτές της Μαύρης Θάλασσας, ή της Καππαδοκίας βαθιά στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας. Αλλά εκείνοι οι Έλληνες, όπως και οι μουσουλμάνοι που ζούσαν σε εδάφη που θα περιέρχονταν στην Ελλάδα, δεν θα μετακινούνταν από τον τόπο τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1919-22 οι ελληνικές κυβερνήσεις σχεδίαζαν το μέλλον με δεδομένο ότι η Ελλάδα θα είχε επίσης έναν μεγάλο μουσουλμανικό πληθυσμό και θα γινόταν και μουσουλμανική δύναμη (βλ. μεταξύ άλλων, Petsalis-Diomidis 1979; Svolopoulos 2009; Hatzivassiliou 2017, 145-166). Ακόμη και οι αντιβενιζελικές κυβερνήσεις της Αθήνας, λίγο πριν από την ήττα του 1922, προσπαθούσαν να διασφαλίσουν ότι έστω και εάν δεν κατάφερναν να επικρατήσουν στον πόλεμο, οι ελληνικοί πληθυσμοί θα έμεναν στις εστίες τους στη Μικρά Ασία και αυτονόητα θα γινόταν το ίδιο και με τον μουσουλμανικό πληθυσμό της Ελλάδας (Vlassis 2022).

Ασφαλώς, την ίδια εποχή και με την ίδια Συνθήκη των Σεβρών, στις πιο νότιες περιοχές της «Εγγύς Ανατολής» εφαρμόζονταν και άλλες, πολύ πιο αμφιλεγόμενες ρυθμίσεις, δηλαδή το σύστημα των «εντολών» στο μεγαλύτερο μέρος του αραβικού κόσμου, η βρετανική και ιταλική

αποικιακή εξουσία στην Κύπρο, τα Δωδεκάνησα και τη Λιβύη και το οιονεί βρετανικό προτεκτοράτο στην Αίγυπτο. Τα εθνικά κράτη ήταν πολύ περισσότερο ορατά στις προβλέψεις για τα Βαλκάνια και την Τουρκία. Σε κάθε περίπτωση όμως, αυτή η εκδοχή – δηλαδή εθνικά κράτη και ανάμιξη πληθυσμών – κατέρρευσε με την ελληνική ήττα του 1922.

Επικράτησε το άλλο μοντέλο, αυτό δηλαδή που πρόβαλε αρχικά (σε μια πρώιμη μορφή) η Οθωμανική Αυτοκρατορία υπό την ηγεσία του κινήματος των Νεοτούρκων, και κατόπιν πολύ πιο ξεκάθαρα η εθνικιστική Τουρκία. Οι Τούρκοι είχαν περάσει από μια πολύ δύσκολη και τραυματική εμπειρία το 1912-13 στους Βαλκανικούς Πολέμους. Τότε, η ήττα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έφερε στο έδαφός της πολυάριθμους μουσουλμάνους πρόσφυγες από τις περιοχές που ενσωματώθηκαν στα βαλκανικά κράτη. Επίσης, στους Βαλκανικούς Πολέμους, οι Τούρκοι έβλεπαν τους χριστιανικούς πληθυσμούς των Βαλκανίων να υποδέχονται τους αντίπαλους στρατούς ως ελευθερωτές, και πλέον τους θεωρούσαν εχθρούς τους που υποστήριζαν τα αντίπαλα κράτη. Έτσι λοιπόν, οι αξιωματούχοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (και ειδικά η ηγεσία του νεοτουρκικού κινήματος) επέλεξαν από το 1914 να αναγκάσουν τους χριστιανικούς πληθυσμούς της Μικράς Ασίας να φύγουν από το οθωμανικό έδαφος. Οι Τούρκοι θεωρούσαν την Μικρά Ασία ως γεωπολιτική καρδιά του κράτους τους, και αποφάσισαν να την απαλλάξουν από τέτοια ξένα και (όπως τα έβλεπαν) εχθρικά στοιχεία που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως μοχλοί για εδαφικές διεκδικήσεις άλλων κρατών. Από το 1914 ξεκίνησαν μεγάλοι διωγμοί των Ελλήνων στη δυτική Μικρά Ασία και χιλιάδες έγιναν πρόσφυγες στο ελληνικό κράτος το 1914 και το 1915 (Andriotis 2003, 95-104). Την ίδια εποχή – με αντίστοιχη λογική και στοχοθεσία – εξελίχθηκε και η μεγάλη γενοκτονία των Αρμενίων. Αλλά και μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, το τουρκικό εθνικό κίνημα υπό τον Κεμάλ Ατατούρκ διακήρυξε ξεκάθαρα ότι στη Μικρά Ασία δεν θα παρέμενε χριστιανικός πληθυσμός (από την πλούσια σχετική βιβλιογραφία για την περίπλοκη διαδικασία της δημιουργίας του τουρκικού κράτους βλ. ενδεικτικά Macfie 1998). Και αυτό έγινε το 1922: πάνω στην νίκη των κεμαλικών, τον Αύγουστο και το φθινόπωρο του 1922, εκατοντάδες χιλιάδες Έλληνες εκδιώχθηκαν με μεγάλη βιαιότητα (πολλοί σκοτώθηκαν) από τον τουρκικό στρατό από την Μικρά Ασία, και αντίστοιχα ο ελληνικός πληθυσμός εγκατέλειψε την Ανατολική Θράκη λίγο πριν την παράδοσή της στις τουρκικές δυνάμεις. Οι Αρμένιοι, φυσικά, είχαν «αντιμετωπιστεί» από το 1915 έως την καταστροφή του αρμενικού κράτους από τις συνδυασμένες επιχειρήσεις της Τουρκίας και της Σοβιετικής Ρωσίας το 1920. Αντίστοιχα εκδιώχθηκαν με

σκληρότητα και οι χριστιανοί Ασύριοι από το έδαφος που έλεγχε η κεμαλική Τουρκία.

Μετά τον πόλεμο, τον Ιανουάριο του 1923, υπογράφηκε η ελληνοτουρκική Σύμβαση για την Ανταλλαγή των πληθυσμών που επέβαλε τη μετακίνηση όσων Ελλήνων δεν είχαν ακόμη φύγει από τη Μικρά Ασία (δηλαδή κυρίως των Ελλήνων του Πόντου και της Καππαδοκίας) καθώς και των 400.000 μουσουλμάνων της Ελλάδας. Εξαίρεση στην ανταλλαγή αποτέλεσαν η μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης (στην Ελλάδα) και οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης – που σε λίγο θα μετονομαζόταν σε Istanbul – και των νήσων Ίμβρου και Τενέδου (στην Τουρκία). Η Σύμβαση Ανταλλαγής των πληθυσμών ήταν μια τουρκική πολιτική που επιβλήθηκε στην ηττημένη Ελλάδα, η οποία αναγκάστηκε να την δεχτεί. Με άλλα λόγια, η τουρκική νίκη δημιούργησε στην ευρύτερη περιοχή το εθνικά απολύτως ομοιογενές κράτος, προϊόν της εθνικής εκκαθάρισης.

Παρ' όλα αυτά, συχνά ανακύπτει μια σοβαρή παρανόηση στην περίπτωση της ανταλλαγής των πληθυσμών το 1922. Συγκεκριμένα, συχνά – εντός και εκτός Ελλάδας – προβάλλεται ο ισχυρισμός ότι ο Ελευθέριος Βενιζέλος (πλέον ως Έλληνας διαπραγματευτής στη Λωζάννη) αποδέχθηκε, εάν δεν καλωσόρισε, την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών για να εθνοκαθάρει και το ελληνικό κράτος. Η υπόθεση αυτή στερείται οποιασδήποτε βάσης. Ο σχεδιασμός του Βενιζέλου για την ευρύτερη περιοχή είχε ενσωματωθεί στη Συνθήκη των Σεβρών και δεν περιλάμβανε υποχρεωτικές ανταλλαγές πληθυσμών: σε εκείνο το διεθνές καθεστώς που είχε διαπλάσει ο Βενιζέλος (και που προσπάθησαν να εφαρμόσουν ακόμη και οι αντιβενιζελικές κυβερνήσεις μετά από αυτόν, το 1920-22), οι πληθυσμοί θα έμεναν στις εστίες τους. Ο Βενιζέλος είχε στο παρελθόν συζητήσει ή συνομολογήσει συμφωνίες για *εθελούσια* ανταλλαγή πληθυσμών, δηλαδή για τη διευκόλυνση μετακίνησης μελών εθνικών μειονοτήτων που *ήθελαν* να μετακινηθούν (Mourellos 1985, 389-413). Η ελληνοτουρκική Σύμβαση του 1923, όμως, επέβαλε την πραγματοποίηση μιας υποχρεωτικής ανταλλαγής, που θα γινόταν ανεξάρτητα από τη θέληση των ενδιαφερόμενων ανθρώπων και θα επιβαλλόταν αναγκαστικά σε αυτούς. Αυτό ήταν απαίτηση της κεμαλικής Τουρκίας, όχι του Βενιζέλου ή της Ελλάδας. Επιπλέον – στοιχείο πολύ κρίσιμο για την κατανόηση της δυναμικής των εξελίξεων, πρέπει να συνυπολογιστεί ότι ήδη πριν τη σύναψη της Σύμβασης Ανταλλαγής του Ιανουαρίου 1923, είχε ήδη προηγηθεί η εκδίωξη των Ελλήνων από τη δυτική Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη, ενώ η νικήτρια κεμαλική Τουρκία διακήρυσσε σε όλους τους τόνους την πρόθεσή της να εκδιώξει και τους υπόλοιπους Έλληνες από το έδαφος της. Είχε δηλαδή ήδη συντελεστεί η εκδίωξη του μεγαλύτερου μέρους

του ελληνικού πληθυσμού της Τουρκίας πριν από τη σύναψη της Σύμβασης και ο Βενιζέλος, με την υπογραφή της, αποδέχθηκε αυτό που ήταν πλέον τετελεσμένο γεγονός και το οποίο ουδείς μπορούσε να αμφισβητήσει απέναντι στην νικήτρια Τουρκία (Petrooulos 1976; Svolopoulos 1981). Με άλλα λόγια, είναι σαφές ότι η υποχρεωτική ανταλλαγή επιβλήθηκε στην Ελλάδα, της οποίας η προτίμηση – όπως αυτή διαφαίνεται στη Συνθήκη των Σεβρών αλλά και γενικότερα στις διεθνείς διαβουλεύσεις των ετών αυτών – σε καμία περίπτωση δεν συμπεριλάμβανε τέτοια βίαιη και υποχρεωτική μετακίνηση πληθυσμών.

Δεν ήταν μόνον η υποχρεωτική ανταλλαγή του 1922-24: είχε, πράγματι προηγηθεί μια σειρά μετακινήσεων πληθυσμών που συνόδευσαν τις μεγάλες εδαφικές αλλαγές από το 1912· αλλά το 1922 ήταν η αφάνταστη σκληρότητα κορύφωση του φαινομένου. Η μετάβαση δηλαδή στην εποχή του κράτους-έθνους έγινε με έναν εξαιρετικά βίαιο τρόπο, και με την εφαρμογή της σκληρότερης εκδοχής, της τουρκικής, που επιζητούσε την εκδίωξη του αλλοεθνούς πληθυσμού. Στα Βαλκάνια η Γιουγκοσλαβία ήταν πλέον πολυεθνικό κράτος, ενώ η Ρουμανία εξακολουθούσε να διατηρεί σημαντικές εθνικές μειονότητες. Αλλά η Βουλγαρία, η Ελλάδα και η Τουρκία ήταν κράτη από τα οποία οι αλλοεθνείς πληθυσμοί είχαν φύγει ή τουλάχιστον είχαν στη μεγάλη πλειοψηφία τους φύγει. Τουλάχιστον στην περίπτωση της Βουλγαρίας δεν έγινε υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών – συμφωνήθηκε το 1919 μόνον εθελούσια μετακίνηση – και έτσι εκεί παρέμεινε η μουσουλμανική της μειονότητα (για μια συνολική ανάλυση των μετακινήσεων που συμπεριλαμβάνει την βουλγαρική περίπτωση βλ. ιδιαίτερα Ladas 1932).

Έστω και με την τεράστια σκληρότητα που το χαρακτήρισε, το 1922 σηματοδοτεί μια τεράστια καμπή στην ευρύτερη περιοχή: το οριστικό τέλος της αυτοκρατορικής εποχής, που είχε κρατήσει επί χιλιάδες χρόνια, και την πλήρη επικράτηση της διακυβέρνησης στο πρότυπο του έθνους-κράτους, τουλάχιστον στα Βαλκάνια· το οριστικό τέλος του Ανατολικού ζητήματος, ενός από τα μακροβιότερα διεθνή προβλήματα της νεότερης εποχής· τη δημιουργία των νέων πολιτειακών μορφωμάτων της Μέσης Ανατολής (αν και τα περισσότερα ήταν ακόμη σε μορφή «εντολών» της Κοινωνίας των Εθνών, δηλαδή σε μορφή οιονεί αποικιακή). Παράλληλα, στα Βαλκάνια, το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και το αποτέλεσμα του ελληνοτουρκικού πολέμου το 1922 ήταν καθοριστικά γεγονότα που τερμάτιζαν μια αλληλουχία πολέμων για επικράτειες και εδαφικά κέρδη – ήταν και αυτή μέρος του Ανατολικού ζητήματος. Αν και το εδαφικό καθεστώς στα Βαλκάνια έμελε να δεχτεί νέες αμφισβητήσεις κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, σε γενικές γραμμές το 1945 θα επιβεβαιωνόταν εκ

νέου. Ήταν φανερό ότι έκλειναν παλιά «κεφάλαια» στην ιστορία της περιοχής και μια νέα εποχή θα άρχιζε. Αλλά το ποια θα ήταν αυτή, εξαρτάτο σε μεγάλο βαθμό και από τις επιλογές που θα έκαναν οι λαοί της περιοχής αυτής.

II

Για την Ελλάδα ειδικότερα, η ήττα του 1922 και η εκδίωξη των Ελλήνων από την Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη ήταν μια εξαιρετικά τραυματική εμπειρία. Δεν ήταν μόνον η εκδίωξη των Ελλήνων από την Τουρκία το 1922-24. Εκείνο το προσφυγικό ρεύμα ήταν απλώς η κορύφωση μιας τάσης για μετακίνηση πληθυσμών που είχε αρχίσει από πιο πριν, ήδη από το 1906, με την εκδίωξη των Ελλήνων από την Βουλγαρία (Ανατολική Ρωμυλία ή Βόρεια Θράκη), ενώ συνεχίστηκε με τις μεγάλες εδαφικές μεταβολές που επέφεραν οι Βαλκανικοί και ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος. Ωστόσο, με την ελληνοτουρκική υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών τα μεγέθη έγιναν πλέον γιγάντια. Η Ελλάδα ήταν μια χώρα κατεστραμμένη και υπερχρεωμένη μετά από μια δεκαετία πολέμων το 1912-22, αλλά και λόγω της ήττας καθ αυτής. Οι αριθμοί, όμως, ήταν ασύλληπτα μεγάλοι. Σύμφωνα με την ελληνική απογραφή του 1928, στη χώρα καταγράφηκαν 1.221.849 πρόσφυγες (Greek Census 1928). Από αυτόν τον αριθμό θα πρέπει να αφαιρεθούν τα περίπου 100.000 παιδιά που γεννήθηκαν στην Ελλάδα μετά την έλευση των γονέων τους. Πρέπει όμως και να προστεθούν οι αριθμοί όσων προσφύγων πέθαναν στη χώρα μετά την άφιξή τους (στο πρώτο διάστημα της διαμονής τους, το ποσοστό θνησιμότητας ήταν μεγάλο, από πλήρη έλλειψη τροφίμων και ασθένειες). Πρέπει επίσης να συνυπολογιστούν και όσοι μετακινήθηκαν το 1922-28 σε άλλες χώρες. Η αμερικανική φιλανθρωπική οργάνωση Near East Relief υπολόγιζε το 1925 ότι από τους πρόσφυγες του 1922, πέθαναν μετά την άφιξή τους στην Ελλάδα 225.000 άνθρωποι (Near East Relief 1925). Επομένως, από τους 1.220.000 πρόσφυγες που δηλώνουν τέτοιοι το 1928, πρέπει να αφαιρέσουμε 100.000 παιδιά που γεννήθηκαν μετά το 1922 και να προσθέσουμε 225.000 ανθρώπους που στο μεταξύ είχαν πεθάνει, και έτσι προκύπτει, για την Ελλάδα του 1928, ένας συνολικός αριθμός περίπου 1.400.000 προσφύγων. Ο συνολικός πληθυσμός της χώρας το 1928 ήταν 6.200.000 άνθρωποι.

Ασφαλώς, τέτοιοι αριθμοί προσφύγων δεν μπορεί να θεωρηθούν διαχειρίσιμοι, και μάλιστα από μια μικρή χώρα, ηττημένη, χρεωκοπημένη και κατεστραμμένη από διαδοχικούς πολέμους – μια χώρα, επιπλέον, που σύντομα θα γνώριζε και άλλες μεγάλες καταστροφές: την Παγκόσμια Ύφεση του 1929, χρεωκοπία το 1932,

αλλά και την εφιαλτική δεκαετία του 1940 που περιελάμβανε τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, τριπλή κατοχή (από Γερμανία, Ιταλία και Βουλγαρία), λιμό και θανάτους από πείνα, υπερπληθωρισμό και τέλος έναν πολυετή εμφύλιο πόλεμο έως το 1949. Είναι αμφίβολο ακόμη και εάν οι σημερινές, ευημερούσες και οικονομικά ανεπτυγμένες κοινωνίες μας θα μπορούσαν να εγκαταστήσουν τέτοιους αριθμούς προσφύγων, ακόμη και εάν αυτοί ανήκουν στο ίδιο έθνος με αυτό που τους δέχεται. Η άφιξή τους στην Ελλάδα του 1922 προκάλεσε φαινόμενα όχι απλώς ανθρωπιστικής κρίσης αλλά κοινωνικής φρίκης, που έχουν μείνει βαθιά χαραγμένα στη μνήμη της χώρας και ειδικά των ανθρώπων προσφυγικής καταγωγής (βλ. μεταξύ πολλών άλλων, Hirschon 1989; Hirschon 2003; Clark 2006; Salvanou 2018; Tsitselikis 2006). Παράλληλα, θα πρέπει να συνυπολογίζεται ότι οι ταλαιπωρίες και η φρίκη δεν απαντήθηκαν μόνον στην περίπτωση των Ελλήνων προσφύγων: αντίστοιχα προβλήματα αντιμετώπισαν και οι μουσουλμάνοι που έφυγαν αναγκαστικά από την Ελλάδα προς την Τουρκία (βλ. σχετικά, Aktar 2003; Yildirim 2006).

Παρ' όλα αυτά, η Ελλάδα κατάφερε να εγκαταστήσει τους πρόσφυγες αυτούς μέσα σε διάστημα μιας περίπου γενιάς. Είχε διεθνή βοήθεια για τούτο, τόσο από διεθνείς οργανισμούς όπως η Κοινωνία των Εθνών και ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός, όσο και από ανθρωπιστικές οργανώσεις σαν την Near East Relief, που προαναφέρθηκε, και άλλες. Η παροχή κονδυλίων και η μεταφορά τεχνογνωσίας μέσω της Κοινωνίας των Εθνών και της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ) ήταν κρίσιμης σημασίας για όλο αυτό το εγχείρημα. Θα πρέπει να θεωρηθεί δεδομένο ότι μόνον με τις δυνάμεις του ελληνικού κράτους, επιτυχία θα ήταν αδύνατον να υπάρξει, αντίθετα θα είχε προκληθεί νέα ανθρωπιστική καταστροφή, επιπλέον αυτής του 1922 (Pentzopoulos 1962; Hirschon 2003; Kontogiorgi 2006; Clark 2006; Andriotis 2020).

Αναπόφευκτα, η Ελλάδα άλλαξε δομικά μετά την έλευση των προσφύγων. Η περίοδος 1912-1922 δημιούργησε το σύγχρονο ελληνικό κράτος (διπλασιασμένο σε έκταση μετά τους Βαλκανικούς και τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο) στο οποίο πλέον συγκεντρωνόταν, για πρώτη φορά στη νεότερη ιστορία, η μεγάλη πλειοψηφία των Ελλήνων – και κατά τούτο δημιουργήθηκε και η σύγχρονη μορφή του ελληνικού έθνους, με το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού του εγκατεστημένο στο ίδιο κράτος. Εξ ίσου σημαντικό, όμως, είναι το γεγονός ότι παρά το ότι δέχτηκε ένα τόσο βαρύ πλήγμα όπως αυτό του 1922, η ελληνική κοινωνία, το κράτος και η ηγεσία του μπόρεσαν να κάνουν την μεγάλη προσπάθεια για την υπέρβασή του. Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, η Ελλάδα επέλεξε συνειδητά να μην συνεχίσει μια πολιτική αλτρωτική ή αναθεωρητική που θα επιζητούσε μια ανέφικτη *revanche* για την ήττα, όπως έκαναν άλλες ευρωπαϊκές χώρες του

Μεσοπολέμου. Η εδαφική της επέκταση το 1912-22 καθιστούσε αποδεκτό το εδαφικό καθεστώς και επέτρεπε στην Αθήνα να επιζητήσει ένα διαφορετικό μέλλον στο πλαίσιο της διεθνούς ευρωπαϊκής νομιμότητας. Η χώρα αποδέχθηκε τα σύνορά της ως οριστικά (για την επιλογή της αποδοχής των συνόρων, βλ. μεταξύ άλλων, Svolopoulos 1992). Μάλιστα, το 1930 ακολούθησε και μια προσέγγιση με την Τουρκία – η περίφημη συνεννόηση Βενιζέλου-Ατατούρκ – η οποία προβλήθηκε και διεθνώς ως πρότυπο επίλυσης διαφορών στις διεθνείς σχέσεις, και βασίστηκε στο γεγονός ότι πλέον οι δύο χώρες δεν είχαν εδαφικές διεκδικήσεις η μια εναντίον της άλλης (βλ. μεταξύ άλλων, Psomiades 1968; Hatzivassiliou 1999; Klapsis 2010).

Η Ελλάδα έστρεψε την προσοχή της σε άλλες κατευθύνσεις. Ο νέος μεγάλος στόχος αφορούσε την οικονομική ανάπτυξη που θα γιάτρευε τις πληγές, αλλά και την ένταξη στην Ευρώπη. Είναι αλήθεια ότι αυτοί οι στόχοι, οικονομική ανάπτυξη και ένταξη στην Ευρώπη – που τέθηκαν από τον ίδιο τον Ελευθέριο Βενιζέλο κατά την τελευταία θητεία του στην εξουσία το 1928-32 (Petridis 2000; Svolopoulos 1988, 29-38; Vizi-Dontas 1991, 271-292; Stefanidis 2006, 193-233; Poimenidou 2021, 59-68) – δεν μπόρεσαν να επιτευχθούν στον Μεσοπόλεμο, όταν η Παγκόσμια Ύφεση και η χρεοκοπία της ίδιας της Ελλάδας ανέστειλαν τέτοιες προοπτικές και ακολουθήθηκαν από τις τεράστιες καταστροφές της δεκαετίας του 1940, δηλαδή πόλεμο, κατοχή, εμφύλια σύρραξη. Ωστόσο, η οικονομική αυτή ανάπτυξη επιτεύχθηκε τελικά μετά τον εμφύλιο πόλεμο, δηλαδή μετά το 1950, και άλλαξε συνολικά τη μοίρα της χώρας, συμπεριλαμβανομένου του προσφυγικού πληθυσμού της (McNeill 1978; Kazakos 2001). Αυτή η οικονομική αναγέννηση υποστήριξε και την πλήρη ένταξη της Ελλάδας στη Δύση καθώς και την προσχώρησή της στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες το 1979-81 (τη μετέπειτα Ευρωπαϊκή Ένωση). Τότε μόνον, στη μεταπολεμική ανάπτυξη, ολοκληρώθηκε και η πλήρης αποκατάσταση των προσφύγων. Σε αυτή την ανάπτυξη, όμως, οι πρόσφυγες, με τον δυναμισμό τους, έπαιξαν μεγάλο ρόλο και αποτέλεσαν μια από τις πολύ σημαντικές δυνάμεις που βοήθησαν την πρόοδο της Ελλάδας.

Βιβλιογραφία

AKTAR 2003. A. Aktar, «Homogenising the Nation, Turkifying the Economy: the Turkish Experience of Population Exchange Reconsidered», en R. Hirschon (ed.), *Crossing the Aegean: an Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, New York-Oxford: Berghahn Books, 79-95.

- ANDRIOTIS 2003. Ν. Ανδριώτης, «Η πρώτη προσφυγιά: ελληνικές προσφυγικές μετακινήσεις 1906-1922», en Β. Παναγιωτόπουλος (ed.), *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000*, τ. 6, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 95-104.
- _____, 2020. Νίκος Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα, 1821-1940: άφιξη, περίθαλψη και αποκατάσταση*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία.
- CLARK 2006. Bruce Clark, *Twice a Stranger: the Mass Expulsions that Forged Modern Greece and Turkey*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- GREEK CENSUS 1928. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15ης-16ης Μαΐου 1928*, Αθήναι: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου (1933).
- HATZIVASSILIOU 1999. Ε. Χατζηβασιλείου, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, η ελληνοτουρκική προσέγγιση και το πρόβλημα της ασφάλειας στα Βαλκάνια, 1928-1931*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- _____, 2017. Ε. Χατζηβασιλείου, «Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος και η “Εγγύς Ανατολή”: η ανατροπή των γεωπολιτικών δεδομένων του ελληνικού κόσμου και τα διλήμματα της προσαρμογής», en Athanassios Markopoulos – Evanthis Hatzivassiliou (eds.), *1914-1924, the Years of Upheaval: Europe and Greece*, Athens: European Cultural Centre of Delphi, 145-166.
- HIRSCHON 1989. R. Hirschon, *Heirs of the Greek Catastrophe: the Social Life of Asia Minor Refugees in Pireaus*, Oxford: Clarendon Press.
- _____, 2003. Renée Hirschon, (ed.) *Crossing the Aegean: an Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, New York-Oxford: Berghahn Books.
- KAZAKOS 2001. Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά: οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- KLAPSIS 2010. Α. Κλάψης, *Το ελληνοτουρκικό Οικονομικό Σύμφωνο της 10ης Ιουνίου 1930: ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η διευθέτηση των εκκρεμοτήτων της Σύμβασης της Λωζάννης για την ανταλλαγή των πληθυσμών*, Αθήνα: Εκδόσεις Σιδέρης και Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος».

- KONTOGIORGI 2006. Elisabeth Kontogiorgi, *Population Exchange in Greek Macedonia: the Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, Oxford: Oxford University Press.
- LADAS 1932. S. P. Ladas, *The Exchange of Minorities between Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: Macmillan.
- MACFIE 1998. A.L. Macfie, *The end of the Ottoman Empire 1908-1923*, London: Routledge.
- MCNEILL 1978. William H. McNeill, *The Metamorphosis of Greece since World War II*, Oxford: Basil Blackwell.
- MOURELOS 1985. Y. G. Mourellos, «The 1914 Persecutions and the First Attempt at an Exchange of Minorities between Greece and Turkey», *Balkan Studies*, 26, 389-413.
- NEAR EAST RELIEF 1925. Near East Relief, *Report to Congress for 1924*, New York: Near East Relief.
- PENTZOPOULOS 1962. D. Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece*, Paris: Mouton.
- PETRIDIS 2000. Παύλος Πετρίδης (ed.), *Το έργο της κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την τετραετία 1928-1932: τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι πραγματοποίησε*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- PETROPOULOS 1976. J. A. Petropoulos, «The Compulsory Exchange of Populations: Greek-Turkish Peacemaking, 1922-1930», *Byzantine and Modern Greek Studies* 2, 135-160
- PETSALIS-DIOMIDIS 1979. N. Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference, 1919*, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.
- POIMENIDOU 2021. Antigoni-Despoina Poimenidou, «Rapprochement franco-grec et unification de l'Europe. Le cas du Projet d'Union Fédérale Européenne (1929-1930)», en Laurent Warlouzet – Stanislas Jeannesson – Frédéric Turpin (eds.) *Europe. État et milieux économiques au XX siècle: autour d'Eric Bussière*, Düren: Shaker Verlag, 59-68.
- PSOMIADES 1968. H. J. Psomiades, *The Eastern Question: The Last Phase. A Study in Greek-Turkish Diplomacy*, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.
- SALVANOU 2018. Αιμιλία Σαλβάνου, *Η συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης: το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, Αθήνα: Νεφέλη.

- STEFANIDIS 2006. Ioannis D. Stefanidis, «Reconstructing Greece as a European State: Venizelos's Last Premiership, 1928-1932», en Paschalis M. Kitromilides (ed.), *Eleftherios Venizelos: the Trials of Statesmanship*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 193-233.
- SVOLOPOULOS 1981. Κ. Σβολόπουλος, «Η απόφαση για την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας», *Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών*, 41, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.
- _____, 1988. Constantin Svolopoulos, «L' attitude de la Grèce vis-à-vis du projet Briand d' union fédérale de l' Europe», *Balkan Studies*, 29, 29-38.
- _____, 1992. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική*, τ. Α' (1900-1945), Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- _____, 2009. Κ. Σβολόπουλος, *Η απόφαση για την επέκταση της ελληνικής κυριαρχίας στη Μικρά Ασία: κριτική επαναψηλάφηση*, Αθήνα: Ίκαρος.
- TSITSELIKIS 2006. Κ. Τσιτσελίκης, (ed.) *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών: πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- VISVIZI-DONTAS 1991. D. Visvizi-Dontas, «La communauté européenne et la diplomatie vénizélienne», *Balkan Studies*, 32, 271-292.
- VLASSIS 2022. Κ. Δ. Βλάσσης, «Οίκαδε»: ο κυβερνητικός και πολεμικός σχεδιασμός το κρίσιμο 1922, Αθήνα: Archive.
- YILDIRIM 2006. O. Yıldırım, *Diplomacy and Displacement: Reconsidering the Turco-Greek Exchange of Populations, 1922-1934*, New York: Routledge.